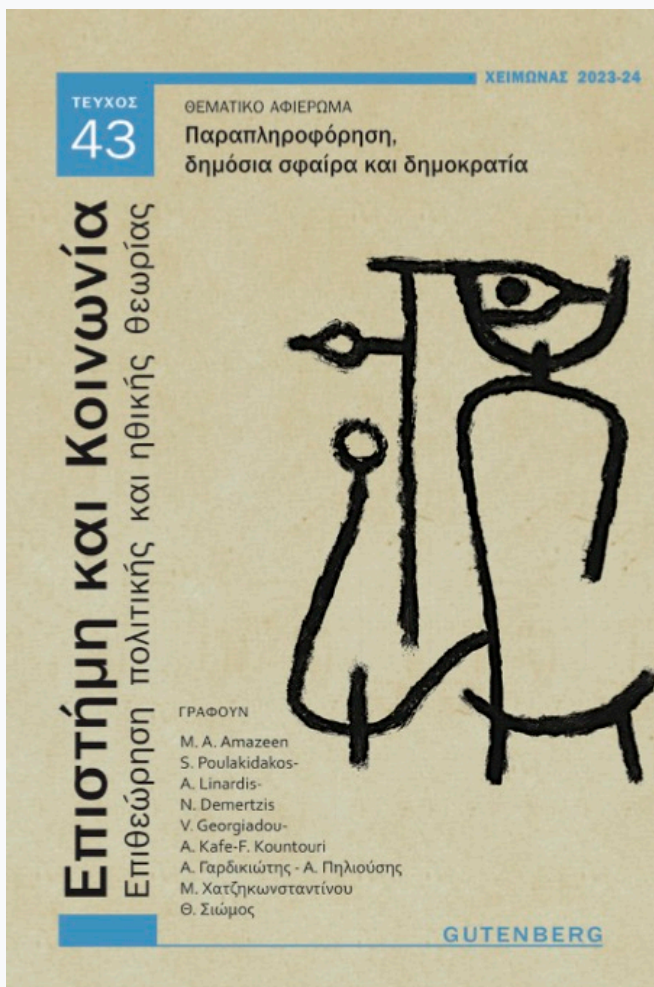

Science and Society: Journal of Political and Moral Theory

Vol 43 (2024)

ΠΑΡΑΠΛΗΡΟΦΟΡΗΣΗ, ΔΗΜΟΣΙΑ ΣΦΑΙΡΑ ΚΑΙ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ

Fake news, fact-checking και προπαγάνδα στον κοινοβουλευτικό λόγο

MIXAHL XATZHKΩNSTANTINOY

Copyright © 2024, MIXAHL XATZHKΩNSTANTINOY

This work is licensed under a [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

To cite this article:

XATZHKΩNSTANTINOY M. (2024). Fake news, fact-checking και προπαγάνδα στον κοινοβουλευτικό λόγο. *Science and Society: Journal of Political and Moral Theory*, 43, 134–160. Retrieved from <https://ejournals.epublishing.ekt.gr/index.php/sas/article/view/33350>

*Μιχάλης Χατζηκωνσταντίνου**

FAKENEWS, FACT-CHECKING
ΚΑΙ ΠΡΟΠΑΓΑΝΔΑ
ΣΤΟΝ ΚΟΙΝΟΒΟΥΛΕΥΤΙΚΟ ΛΟΓΟ

Ο δημόσιος διάλογος και η ακαδημαϊκή έρευνα αξιοποιούν τις διαδικασίες διακρίβωσης ειδήσεων και ελέγχου πολιτικών δηλώσεων [fact-checking] με στόχο την αντιμετώπιση του παραπονημένου περιεχομένου. Ωστόσο, φαίνεται να παραγνωρίζεται η ανάγκη συμβολής αντίστοιχων διαδικασιών και για τη διερεύνηση της αφοριστικής και καταγγελτικής χρήσης του όρου ‘fake news’ στον πολιτικό λόγο. Σε αυτή τη βάση μελετήθηκαν οι καταγγελίες περί ‘fake news’ στην Ολομέλεια της Βουλής των Ελλήνων προκειμένου να διαπιστωθεί εάν επαληθεύονται μέσω ελέγχων διακρίβωσης ή εάν συνοδεύονται έστω από επιχειρηματολογία για την κατάδειξη της καταγγελλόμενης παραπληροφόρησης. Η εμπειρική έρευνα έδειξε ότι στη μεγάλη πλειονότητα των περιπτώσεων οι σχετικές κοινοβουλευτικές καταγγελίες είναι απολύτως αποχωρισμένες από τη λογική προϋπόθεση της ρητής και τεκμηριωμένης διακρίβωσής τους. Συμπεραίνεται, λοιπόν, ότι τέτοιες καταγγελίες λειτουργούν στον κομματικό ανταγωνισμό ως προπαγανδιστικοί λόγοι.

* Διδάκτωρ, επιστημονικός συνεργάτης στο ΠΜΣ ‘Πολιτική και Διάδίκτυο’ του ΕΚΠΑ.

ΣΥΜΦΩΝΑ με τις Egelhofer & Lecheler (2019: 97) τα ‘fake news’ έχουν δύο διαστάσεις στα συμφραζόμενα της πολιτικής επικοινωνίας. Στο πλαίσιο της πρώτης διάστασης (fake news genre) αντιμετωπίζονται ως δημοσιεύματα που ενδύονται τον χαρακτήρα ειδήσεων και παραπληροφορούν εσκεμμένα. Η έτερη διάσταση (fake news label) αφορά τον ίδιο τον χαρακτηρισμό ‘fake news’, ο οποίος χρησιμοποιείται ευρέως στην πολιτική αντιπαράθεση με σκοπό να πλήξει αφενός την αξιοπιστία συγκεκριμένων Μέσων Μαζικής Ενημέρωσης ή των ειδησεογραφικών οργανισμών στο σύνολό τους και αφετέρου αντίπαλους πολιτικούς οργανισμούς.

Η ακαδημαϊκή έρευνα της πρώτης διάστασης, δηλαδή του παραποιημένου ή/και ψευδεπίγραφου περιεχομένου, περιστρέφεται γύρω από πολυάριθμα αντικείμενα μελέτης. Μεταξύ άλλων μελετάται ο χαρακτήρας του φαινομένου (Waisbord 2018), η πρόσληψη από το κοινό (Axt et al. 2020), οι επιδράσεις στην κοινή γνώμη (Wagner & Boczkowski 2019) καθώς και οι πλέον πρόσφοροι τρόποι αντιμετώπισης του προβληματικού περιεχομένου (Walter & Murpy 2018, Walter et al. 2019).

Η δεύτερη διάσταση, που ουσιαστικά αφορά τη λειτουργία του χαρακτηρισμού ‘fake news’ στον λόγο περί ψευδεπίγραφων ειδήσεων [fake news discourse], έχει διερευνηθεί από μελέτες των επιδράσεων αυτού του καταγγελτικού λόγου στις στάσεις του κοινού, ιδίως υπό το πρίσμα του —ακροδεξιού— ‘λαϊκισμού’ (ενδεικτικά Egelhofer et al. 2022, Hameleers & Minihold 2020). Άλλες έρευνες εστιάζουν στο ζήτημα της ενδεχόμενης ‘αξιοποίησης’ του όρου ‘fake news’ από κυβερνήσεις και ψηφιακές πλατφόρμες για τον περιορισμό της ελευθερίας της έκφρασης (Coady 2019) ή αναλύουν τις καταγγελίες περί ‘fake news’ υπό την οπτική της θεώρησης της ειδησεογραφικής πλαισίωσης [news framing] (Riebling & Wense 2019).

Ως προς τη σχέση, όμως, των ‘fake news’ με την προπαγάνδα παρατηρείται ότι το μεγαλύτερο βάρος της βιβλιογραφίας αλλά και του δημόσιου λόγου προσανατολίζεται προς την πρώτη διάσταση, τόσο στην Ευρώπη (Neudert et al. 2019) όσο και στις ΗΠΑ (Howard et al. 2019). Με άλλα λόγια, πολύ συχνότερα συναντά κανείς μελέτες για την άσκηση προπαγάνδας μέσω

παραπονημένων ειδήσεων (ενδεικτικά Vamanu 2019) παρά για τον προπαγανδιστικό λόγο που αρθρώνεται μέσω της καταγγελτικής χρήσης του όρου ‘fake news’.

Η ασυμμετρία αυτή, ήτοι η δυσανάλογη έμφαση στη σχέση της προπαγάνδας με την πραγματολογική διάσταση των παραπονημένων ειδήσεων, αποδίδεται στο γεγονός ότι ανακριβή στοιχεία στην ειδησεογραφία¹ εντοπίζονται εδώ και πολύ καιρό (Jeanneney 1999, Schudson 2019). Παράλληλα αναγνωρίζεται ευρέως ότι ‘οι παραπονημένες ειδήσεις έχουν ως κύρια λειτουργία τους να ασκήσουν (ορισμένης μορφής) προπαγάνδα’ (Πλειός 2021: 263).

Όμως, δεν θα έπρεπε να υποτιμάται το γεγονός ότι ο όρος ‘fake news’ χρησιμοποιήθηκε σχεδόν εκ γενετής για προπαγανδιστικούς λόγους και τουλάχιστον στο πεδίο του κομματικού ανταγωνισμού δείχνει να είναι σύμφυτος με την προπαγάνδα. Είναι χαρακτηριστικό ότι η υποψήφια του Δημοκρατικού Κόμματος των ΗΠΑ, Χίλαρι Κλίντον, χρησιμοποίησε τον όρο μερικές ημέρες μετά την εκλογική ήττα της στις 8 Δεκεμβρίου 2016 (BBC 2018) και ο Ντόναλντ Τραμπ λίγο αργότερα, στις 16 Δεκεμβρίου, σε συνέντευξη Τύπου ενόψει της ανάληψης των προεδρικών καθηκόντων του (Πλειός 2021: 34). Μάλιστα, αμφότεροι φαίνεται ότι έσπευσαν να αξιοποιήσουν τον όρο προκειμένου να εξυπηρετήσουν σαφείς πολιτικές στοχεύσεις. Ειδικότερα, η πρώτη επικεφαλής του Στέιτ Ντιπάρτμεντ απέδωσε εμμέσως την εκλογική ήττα της στην ‘επιδημία κακόβουλων παραπονημένων ειδήσεων [malicious fake news] και στην ψευδή προπαγάνδα που κατέκλυσε τα μέσα κοινωνικής δικτύωσης τον τελευταίο χρόνο και πλέον’ (Reuters 2016). Στον αντίποδα, ο νεοεκλεγείς τότε πρόεδρος των Ρεπουμπλικανών κατήγγειλε σε τακτική βάση, μέσω του λογαριασμού του στο twitter τα ‘Μέσα των παραπονημένων

1. Ενδεικτική περίπτωση αποτελούν τα γαλλικά ‘canards’ που έκαναν την εμφάνισή τους τον 16ο αιώνα και η ύλη των οποίων βασιζόταν συχνά σε ψευδή ή φανταστικά γεγονότα. Η γαλλική έκφραση ‘κανάρ’ η οποία περιγράφει τις ψευδεπίγραφες ειδήσεις χρονολογείται από την εμφάνιση αυτών των εντύπων (Jeanneney 1999: 41).

ειδήσεων [fake news media]² ταυτίζοντας ουσιαστικά τον όρο με τα δημοσιεύματα που ασκούσαν κριτική στα πεπραγμένα του.

Παράλληλα, κατά τη διάρκεια της τελευταίας δεκαετίας οι σχέσεις ΗΠΑ-Ρωσίας χαρακτηρίστηκαν από οξύτατες εκατέρωθεν αιτιάσεις περί διασποράς προπαγάνδας και ‘fake news’ (Chernobrov & Briant 2022). Αντίστοιχα, στον ελληνικό δημόσιο λόγο οι διαχρονικές παραταξιακές αλληλοκατηγορίες που διακινούν την πολιτική ρητορεία για τους ‘ψεύτες’ και τους ‘προπαγανδιστές’ της αντίπερα όχθης φαίνεται να εμπλουτίζονται όλο και περισσότερο με καταγγελίες περί δημιουργίας και αναπαραγωγής ‘fake news’ και ‘ψευδών ειδήσεων’.

Προκύπτει, λοιπόν, το ερώτημα κατά πόσο οι πολιτικές αναφορές στα ‘fake news’, στο πλαίσιο του κομματικού ανταγωνισμού, είναι αποτέλεσμα της αυξημένης έκθεσης των πολιτών σε παραποιημένες ειδήσεις εντός του πληροφοριακού οικοσυστήματος και κατά πόσο σε προπαγανδιστικές στοχεύσεις ενός πολωμένου κομματικού συστήματος. Άλλωστε, οι ψηφιακές πλατφόρμες διευκόλυναν μεν αναμφίβολα την κυκλοφορία ‘fake news’, όμως, δεν είναι εύκολο να συγκεντρωθούν ικανοποιητικά εμπειρικά στοιχεία που να συγκρίνουν τον βαθμό έκθεσης (όλων των κατηγοριών) του κοινού σε παραπληροφόρηση έναντι των αξιόπιστων πληροφοριών (Allcott et al. 2019, Allen et al. 2020). Περαιτέρω, εάν η έκρηξη αυτής της ιδιαίτερης πολιτικής συζήτησης οφείλεται πράγματι στην ένταση της κομματικής προπαγάνδας, όπως εκτιμούμε ότι συμβαίνει, θα πρέπει να αναζητηθούν τα αίτια της τάσης συμπλήρωσης ή αντικατάστασης της αρνητικής χρήσης του όρου προπαγάνδα με τον καταγγελτικό όρο ‘fake news’.

Επιχειρούμε, λοιπόν, να διερευνήσουμε εάν ο ‘συναγερμός’ γύρω από το ζήτημα της παραπληροφόρησης αξιοποιείται και ανατροφοδοτείται μέσω προπαγανδιστικού λόγου και καταγγελιών περί ‘fake news’. Μάλιστα, εν προκειμένω, εντοπίζουμε τον

2. Ο Ντόναλντ Τραμπ χρησιμοποίησε τον όρο ‘fake news’ 73 φορές στον λογαριασμό του στο twitter την περίοδο μεταξύ 10 Δεκεμβρίου 2016 και 24 Ιουλίου 2017 (Rosen 2022).

προπαγανδιστικό καταγγελτικό λόγο περί ‘fake news’ με τη βοήθεια της έννοιας και της πρακτικής της διακρίβωσης δημοσιευμάτων και πολιτικών δηλώσεων, δηλαδή μέσω του fact-checking. Με πιο απλά λόγια, μελετάμε τον βαθμό σύνδεσης των καταγγελιών περί παραπληροφόρησης στον πολιτικό λόγο με τις διαδικασίες εντοπισμού τους θεωρώντας ότι, όταν οι καταγγέλλοντες αδιαφορούν για οποιαδήποτε διαδικασία διακρίβωσης ή για την άρθρωση σχετικής επιχειρηματολογίας, τότε οι ισχυρισμοί τους περί ‘fake news’ λειτουργούν προπαγανδιστικά.

Παραποιημένες, ψευδεπίγραφες και ψευδείς (sic) ειδήσεις

Η παρούσα μελέτη ορίζει τα ‘fake news’ ως παραποιημένες ειδήσεις. Ειδικότερα υιοθετούμε την τυπολογία του Πλειού κατά την οποία οι παραποιημένες ειδήσεις αποτελούν ‘σύνθεση αξιόπιστων ειδήσεων και ψευδών ειδήσεων στη μορφή ή στο περιεχόμενο’ καθώς συνδυάζουν γεγονότα που συνέβησαν πραγματικά με άλλα που απλώς επινοήθηκαν. Αντίστοιχα, οι ψευδείς ειδήσεις είναι ‘ψευδεπίγραφες τόσο ως προς τη μορφή όσο και το περιεχόμενό τους’ (Πλειός 2021: 26, 36). Η διάκριση, δηλαδή, αφορά κατά κύριο λόγο τον βαθμό ψευδοποίησης των γεγονότων και όχι τη μορφή της είδησης ή το μέσο ενημέρωσης που τη δημοσιεύει.

Ωστόσο, υποστηρίζουμε εδώ ότι είναι ακριβέστερο να χρησιμοποιείται πρώτον ο όρος ‘ψευδεπίγραφες ειδήσεις’ αντί του καταχρηστικού όρου ‘ψευδείς ειδήσεις’ και δεύτερον ο όρος ‘απομιμητικές ειδήσεις’ για τις καταχρηστικά λεγόμενες ‘ψεύτικες ειδήσεις’, οι οποίες δεν έχουν καμία βάση και αποτελούν προϊόντα μυθοπλασίας. Πιστεύουμε ότι στην πρώτη περίπτωση ο όρος ‘ψευδεπίγραφες’ είναι καταλληλότερος γιατί καταδεικνύει ότι ο χαρακτηρισμός ‘ειδήσεις’ δεν ανταποκρίνεται στο συγκεκριμένο περιεχόμενο. Ως προς τη δεύτερη περίπτωση προτιμούμε τον όρο ‘απομιμητικές’ διότι δείχνει ότι πρόκειται για συνθέσεις που παρουσιάζονται ως ειδήσεις αλλά στην πραγματικότητα δεν είναι.

Θα πρέπει να διευκρινιστεί, πάντως, ότι για τις ανάγκες της μελέτης εξετάζουμε μεν τη χρήση του όρου ‘fake news’ στα εγχώρια πολιτικά και ειδησεογραφικά συμφραζόμενα αλλά δεν υιοθετούμε τους όρους ‘ψευδείς’ ή ‘ψεύτικες’ ειδήσεις. Και αυτό γιατί θεωρούμε ότι αποτελούν αντίφαση εν τοις όροις. Πιο συγκεκριμένα, οι ειδήσεις αποτελούν κοινωνικές κατασκευές ή, αλλιώς, συνθέσεις που δημιουργούν επαγγελματίες δημοσιογράφοι βασισμένοι σε επιλεγμένα γεγονότα και οι οποίες εξ ορισμού πρέπει να χαρακτηρίζονται από έναν βαθμό ακρίβειας. Σε περίπτωση, όμως, που αυτές συνθέσεις αποδεικνύονται ‘ψευδείς’ ή ‘ψεύτικες’ τότε δεν είναι δυνατόν να χαρακτηρίζονται ειδήσεις ή να αντιμετωπίζονται ως τέτοιες.

Σημειώνεται ότι αντίστοιχος προβληματισμός έχει εκφραστεί και στην αγγλόφωνη βιβλιογραφία με ορισμένους μελετητές να χαρακτηρίζουν ‘οξύμωρο’ τη χρήση των όρων ‘fake news’ και ‘false news’ (Katz 2020: xxiv). Στο ίδιο πνεύμα, έχει επισημανθεί ότι τα ‘fake news’ παρουσιάζουν ψεύδη ‘ως εάν να ήταν αλήθειες’ ενώ, αντίθετα, οι ειδήσεις ‘υποτίθεται ότι πρέπει να είναι αληθινές’ (Blakey 2022: 642). Με απλά λόγια, λοιπόν, αν κάτι είναι ψευδές δεν μπορεί να αποτελεί είδηση ή να χαρακτηρίζεται ως τέτοιο.

Αντίθετα, οι ‘παραποιημένες ειδήσεις’ είναι ειδήσεις· διαθέτουν, δηλαδή, ειδησεογραφική μορφή και αποτελούν προϊόντα δημοσιογραφικής εργασίας και επεξεργασίας. Αν και εμφανώς ταυτολογική η συγκεκριμένη επισήμανση γίνεται για να διαχωρισθεί το φαινόμενο των παραποιημένων ειδήσεων από άλλους τύπους παραπληροφόρησης. Πιο συγκεκριμένα, αναφερόμαστε σε πολιτικές δηλώσεις, οι οποίες δεν μπορούν να χαρακτηρίζονται ‘fake news’ ή παραποιημένες ειδήσεις άσχετα από τον βαθμό ακρίβειας που τις χαρακτηρίζει. Το ίδιο ισχύει και για την περίπτωση πληροφοριών ή ισχυρισμών που διακινούνται στον δημόσιο χώρο στα πεδία της διαφήμισης, των δημοσίων σχέσεων, της διπλωματίας και ευρύτερα στον δημόσιο λόγο. Περαιτέρω, οι αναρτήσεις χρηστών, ομάδων ή οργάνωσεων σε ιστοσελίδες και ψηφιακές πλατφόρμες είναι προβληματικό να χαρακτηρίζονται ‘fake news’ ή παραποιημένες ειδήσεις, εκτός και εάν ανα-

παράγουν ή διακινούν ειδήσεις, όπως περιγράφονται παραπάνω (ως προς το περιεχόμενο και τη μορφή).

Συγκεφαλαιώνοντας, θεωρούμε ότι: α) οι ψευδεπίγραφες και απομιμητικές ειδήσεις αποτελούν ακραίες μορφές ψευδοποίησης γεγονότων στην ειδησεογραφία, β) οι παραποιημένες ειδήσεις κατατάσσονται σε μια ενδιάμεση βαθμίδα ψευδοποίησης και γ) οι όροι ψευδείς/ψεύτικες ειδήσεις είναι καταχρηστικοί, χωρίς αυτό να σημαίνει, προφανώς, ότι δεν πρέπει να μελετάται η χρήση τους στον λόγο περί παραποιημένων ειδήσεων, όπως γίνεται και στην παρούσα εργασία.

Ζητήματα ορολογίας, αν και με λιγότερο εμφανείς πολιτικές συνέπειες, έχουν ανακύψει και αναφορικά με τις διαδικασίες διακρίβωσης, που περιγράφονται συνήθως υπό τον όρο-ομπρέλα fact-checking. Προς διασαφήνιση των σχετικών όρων, καλούμε ‘εσωτερική διακρίβωση’ ή ‘εσωτερικό fact-checking’ τον προληπτικό [ex ante] έλεγχο ο οποίος διεξάγεται στις αίθουσες σύνταξης των ειδησεογραφικών οργανισμών πριν από τη δημοσίευση.³

Αντίστοιχα, ονομάζουμε ‘εξωτερική διακρίβωση’ ή ‘εξωτερικό fact-checking’ τον έλεγχο που διεξάγουν εκ των υστέρων [ex post] δημοσιογραφικοί, ακαδημαϊκοί ή εμπορικοί οργανισμοί για τον εντοπισμό παραποιημένων, ψευδεπίγραφων ή απομιμητικών ειδήσεων. Υποκατηγορία του εξωτερικού fact-checking αποτελεί

3. Σύμφωνα με τη βιβλιογραφία, η εν λόγω διαδικασία αποτελεί και τον παλαιότερο τρόπο διακρίβωσης ειδήσεων. Οι πρώτες σχετικές πρωτοβουλίες εμφανίστηκαν στη δεκαετία του 1920 σε μεγάλους ειδησεογραφικούς οργανισμούς, όπως τα αμερικανικά περιοδικά *Time* (Fabry 2017) και *The New Yorker* (Cain 2015) όπου συγκροτήθηκαν εσωτερικά τμήματα τα οποία εξέταζαν την ακρίβεια των δημοσιογραφικών κειμένων πριν φτάσουν στο πιεστήριο. Με το πέρασμα του χρόνου δημιουργήθηκαν αντίστοιχα τμήματα σε εφημερίδες, τηλεοπτικούς σταθμούς και άλλους ειδησεογραφικούς οργανισμούς ανά τον κόσμο, με ίσως διασημότερο στην Ευρώπη εκείνο του γερμανικού περιοδικού *Der Spiegel* που απασχολούσε κάποτε 70 επαληθευτές ειδήσεων (Borel 2016: 26). Ωστόσο, η τάση συμπίεσης του κόστους καθώς και οι πιέσεις για ταχύτερες δημοσιεύσεις στην εποχή του διαδικτύου οδηγούν σε συρρίκνωση τέτοια τμήματα καθώς και τους σχετικούς ελέγχους που διεξάγουν συνήθως δημοσιογράφοι επιφορτισμένοι και με άλλες αρμοδιότητες (Graves & Amazeen 2019).

η πρακτική της ‘κατάρριψης’ ή ‘απομυθοποίησης’ [debunking] απατηλών πληροφοριών και διαδόσεων [hoaxes] που δημιουργούνται ή/και διακινούνται συνήθως από χρήστες του διαδικτύου.

Ένα τρίτο επίπεδο λειτουργίας του fact-checking εστιάζει στη ‘διακρίβωση δηλώσεων’ πολιτικών και άλλων δημόσιων προσώπων (ή οργανισμών) με στόχο την αντιμετώπιση της παραπληροφόρησης μέσω της ανάδειξης προβληματικών ή μη έγκυρων ισχυρισμών. Όμως, σε αντίθεση με τις περιπτώσεις των απατηλών διαδόσεων η εξέταση πολιτικών δηλώσεων δεν έχει ως κύριο στόχο της την κατάρριψη ή την απομυθοποίησή τους αλλά καταλήγει συνήθως σε ένα τεκμηριωμένο και αναλυτικό συμπέρασμα σχετικά με την ακρίβεια της ελεγχόμενης δήλωσης. Συχνά το εν λόγω συμπέρασμα είτε απεικονίζεται με τη βοήθεια μιας κλίμακας ακρίβειας ή αλήθειας [truth-scale] είτε παρουσιάζεται με απλό κειμενικό τρόπο (Nieminen & Rapeli 2019, Wu et al. 2022).

Ορισμένες διευκρινίσεις απαιτούνται, όμως, και για την έννοια της προπαγάνδας και του προπαγανδιστικού λόγου. Ειδικότερα, η παρούσα εργασία εκλαμβάνει την προπαγάνδα με ηθικά ουδέτερο τρόπο και ακολουθεί τον γενικό ορισμό του Taylor, ο οποίος την περιγράφει ως ‘σκόπιμη απόπειρα να πεισθούν οι άνθρωποι να σκεφτούν και να δράσουν με έναν επιθυμητό τρόπο’ (Taylor 2003: 6). Σημειώνεται ότι η ηθικά ουδέτερη προσέγγιση της προπαγάνδας εκκινεί από την κλασική εργασία του Bernays⁴ και πλέον αναγνωρίζεται ευρύτατα ως η πλέον ενδεδειγμένη για τη σε βάθος κατανόηση της διαδικασίας (Πουλακιδάκος 2013, Sproule 1997, Taylor 2003).

4. Η προπαγάνδα έπαψε να αντιμετωπίζεται ως ουδέτερη έννοια εξαιτίας της εκτενούς χρήσης της κατά τη διάρκεια των φρικαλεοτήτων του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου (Πουλακιδάκος 2013: 37, Robertson 2020: 24). Παρά τις εξαιρετικά αρνητικές συνδηλώσεις της έννοιας ο Bernays είχε επιχειρηματολογήσει για τη διατήρηση του ουδέτερου χαρακτήρα της. ‘Γνωρίζω ότι η λέξη προπαγάνδα προκαλεί σε πολλούς έναν δυσάρεστο συνειρμό. Παρ’ όλα αυτά, το αν η προπαγάνδα είναι καλή ή κακή εξαρτάται, ανάλογα με την περίπτωση, από την ποιότητα του σκοπού που προωθείται και από την ορθότητα των πληροφοριών που δημοσιεύονται.’ (Bernays 2015[1928]: 26).

Περαιτέρω, αντιμετωπίζουμε τον προπαγανδιστικό λόγο ως έναν τύπο λόγου που βρίσκεται κοντά στον λόγο ‘της ιδεολογίας και της πολιτικής’ και περιλαμβάνει εκείνον ‘των ΜΜΕ και της μαζικής κουλτούρας συνολικά’ (Πλειός 2001: 89). Βασικό χαρακτηριστικό του είναι ότι περιγράφει μεν την πραγματικότητα αλλά επιθυμεί ταυτόχρονα να εντάξει το ακροατήριο στον κόσμο των προπαγανδιστών όπως τον συγκροτούν και τον αξιολογούν οι ίδιοι (στο ίδιο: 89-97).

Επίσης, εστιάζουμε στο ότι η προπαγάνδα, ως λόγος και ως πρακτική, λειτουργεί με μονόπλευρο τρόπο και διέπεται από ‘μανιχαϊστική λογική διαχωρισμού του κόσμου’ διαιρώντας την πραγματικότητα συνήθως σε δύο αντίπαλα μέρη, σε ‘καλούς και κακούς’ και σε ‘εμάς και τους άλλους’ (Πουλακιδάκος 2013: 53). Δίνουμε δε έμφαση στο μανιχαϊστικό στοιχείο, καθώς αποτελεί ένα από τα πιο εμφανή στοιχεία των προπαγανδιστικών λόγων οι οποίοι καταγγέλλουν κατά κανόνα τους αντίπαλους προπαγανδιστικούς λόγους, ως τέτοιους, εξαιρώντας όμως τους ίδιους. Πέραν δε των επαγγελματιών προπαγανδιστών και οι ίδιοι ως πολίτες τείνουμε να εντοπίζουμε ή να καταγγέλλουμε τον προπαγανδιστικό λόγο, όταν αντιτίθεται στις στοχεύσεις μας αλλά να μην τον αντιμετωπίζουμε ως προπαγάνδα όταν στηρίζει το αξιακό σύστημά μας (Poulakidakos et al. 2018: 369).

Το πλέγμα της παραποίησης και της διακρίβωσης στην πληροφόρηση

Το κύριο μέρος της μελέτης διερευνά προπαγανδιστικές χρήσεις του κοινοβουλευτικού λόγου στην Ελλάδα εστιάζοντας σε καταγγελίες περί ‘fake news’ που διατυπώνονται στη Βουλή των Ελλήνων. Συνδέουμε δε στην ανάλυσή μας αυτές τις αιτιάσεις με την κυρίαρχη πρακτική πρόληψης, εντοπισμού και αποτροπής της παραπληροφόρησης που είναι η διακρίβωση δηλώσεων και ειδήσεων.

Ειδικότερα, η έρευνα θέτει δύο αλληλένδετα ερευνητικά ερωτήματα. Το πρώτο ερώτημα αφορά: α) τον τρόπο εννοιολόγησης

των ‘fake news’ στον κοινοβουλευτικό λόγο και β) την απόδοση ευθυνών για τα ‘fake news’. Στόχος εδώ είναι να διακριβωθεί αφενός εάν οι ομιλητές ενδιαφέρονται πράγματι για τις αντιμετώπιση του φαινομένου της παραπληροφόρησης μέσω παραποιημένων ειδήσεων ή αν χρησιμοποιούν τον όρο ως μετέωρο σημαίνον [floating signifier] για προπαγανδιστικές χρήσεις προς εξυπηρέτηση αντιπαρατιθέμενων σχεδίων ηγεμόνευσης (Laclau 1997, Farkas & Schou 2018). Αφετέρου εστιάζουμε στο ζήτημα της απόδοσης ευθύνης, για να εξεταστεί εάν οι συγκεκριμένες αναφορές εστιάζουν περισσότερο σε αυτόν που εκφέρει τον λόγο και όχι σε αυτό καθαυτό το μήνυμα. Υπογραμμίζεται ότι η εστίαση στο ίδιο το πρόσωπο και όχι στους ισχυρισμούς ή τα επιχειρήματά του αποτελεί τη βάση της γνωστής και ευρύτατα διαδεδομένης προπαγανδιστικής τεχνικής της ‘δυσφήμισης ή δυσφήμισης του φορέα’ (Αγγελετόπουλος 2020: 54, Πουλακιδάκος 2013: 56) και των ad hominem επιθέσεων (Walton 1998).

Το δεύτερο ερώτημα εστιάζει στο αν και πώς τεκμηριώνονται οι σχετικές αναφορές μέσω της διακρίβωσης ειδήσεων/πολιτικών δηλώσεων ή άλλης επιχειρηματολογίας. Πρόκειται για το κεντρικό ενδιαφέρον της εργασίας, καθώς εκτιμούμε ότι η απουσία επίκλησης κάποιας έρευνας διακρίβωσης παραποιημένων ειδήσεων ή της άρθρωσης σχετικής επιχειρηματολογίας συντελεί στον χαρακτηρισμό τέτοιων ισχυρισμών ως προπαγανδιστικών.

1ο ερευνητικό ερώτημα: Πώς εννοιολογούνται τα ‘fake news’ στον κοινοβουλευτικό λόγο και σε ποιους αποδίδονται ευθύνες για τη διασπορά τους;

2ο ερευνητικό ερώτημα: Πώς τεκμηριώνονται οι καταγγελίες περί ‘fake news’ σε συνάρτηση με τις διαδικασίες fact-checking [διακρίβωσης ειδήσεων και πολιτικών δηλώσεων] ή με άλλη επιχειρηματολογία;

Ως προς τη μεθοδολογία της έρευνας επιλέχθηκε η ανάλυση περιεχομένου καθώς επιτρέπει τη μετατροπή υλικού ποιοτικής φύσης, όπως εν προκειμένω οι κοινοβουλευτικές ομιλίες, σε

μορφή ποσοτικών δεδομένων (Κυριαζή 2005: 283), κάτι που ευνοεί τη συστηματική διερεύνησή τους καθώς και την περιγραφή τάσεων σε υλικό επικοινωνιακής μορφής (Weber 1990: 9). Ακόμη, η σταθερή μορφή των δεδομένων διευκολύνει την εκ νέου ανάλυσή τους, παρέχοντας τη δυνατότητα για ελέγχους αξιοπιστίας (Robson 2010: 425). Επιπλέον, πρόκειται για μια μη αντιδραστική [non-reactive] ερευνητική μέθοδο (Babbie 2018), η οποία ενδείκνυται στη μελέτη των πολιτικών δηλώσεων, όπου τα υποκείμενα ενδέχεται να μην έχουν απόλυτη επίγνωση του προπαγανδιστικού λόγου που εκφέρουν ή να δυσκολεύονται να παραδεχθούν ότι έχουν τέτοιες προθέσεις.

Κατά την εμπειρική έρευνα διερευνήθηκε ο κοινοβουλευτικός λόγος στις δύο τελευταίες κοινοβουλευτικές περιόδους της Ελληνικής Δημοκρατίας ήτοι τη ΙΖ' (2015 έως 2019) και τη ΙΗ' (2019 έως το τέλος του 2022). Η χρονική αφετηρία της μελέτης σχετίζεται με το ότι η φράση 'fake news' απέκτησε συγκεκριμένο πολιτικό νόημα μετά το 2016, αλλά και φυσικά με το γεγονός ότι δεν υπήρχαν σχετικές αναφορές στις προηγούμενες κοινοβουλευτικές περιόδους, όπως επιβεβαίωσε η μελέτη των Πρακτικών της Βουλής. Σημειώνεται ότι επελέγησαν δύο κοινοβουλευτικές περιόδους με κυβερνήσεις διαφορετικών κομμάτων και διακριτών ιδεολογικοπολιτικών θέσεων (συγκυβέρνηση ΣΥΡΙΖΑ/Ανεξάρτητων Ελλήνων τη ΙΖ' περίοδο και μονοκομματική κυβέρνηση της Νέας Δημοκρατίας τη ΙΗ' περίοδο). Αυτή η επιλογή εκτιμούμε ότι ευνόησε τη δυνατότητα βαθύτερης μελέτης του φαινομένου και απέτρεψε τον κίνδυνο εξαγωγής συμπερασμάτων τα οποία ενδεχομένως να συνδέονταν με το ιδιαίτερο πολιτικό κλίμα που είχε δημιουργηθεί κατά την μία ή την άλλη περίοδο διακυβέρνησης.

Ο κοινοβουλευτικός λόγος μελετήθηκε από ομιλίες που έχουν καταγραφεί στα Πρακτικά της Βουλής των Ελλήνων σε συνεδριάσεις της Ολομέλειας κατά τις δύο προαναφερθείσες περιόδους. Προτιμήθηκαν οι συζητήσεις της Ολομέλειας και όχι εκείνες των κοινοβουλευτικών επιτροπών στη βάση δύο κριτηρίων. Πρώτον, γιατί χαρακτηρίζονται από μεγαλύτερη ορατότητα λόγω της 'ζωντανής' τηλεοπτικής κάλυψής τους. Δεύτερον, γιατί

σε αυτές τις συζητήσεις μετέχουν και οι επικεφαλής των Κοινοβουλευτικών Ομάδων, δηλαδή ο εκάστοτε πρωθυπουργός και οι υπόλοιποι πολιτικοί αρχηγοί. Σημειώνεται, επίσης, ότι μελετήθηκε ο πολιτικός λόγος σε όλα τα είδη συνεδριάσεων της Ολομέλειας (νομοθετική εργασία, κοινοβουλευτικός έλεγχος, ειδικές διαδικασίες κ.λπ.) που καταγράφονται στα κοινοβουλευτικά πρακτικά προκειμένου να αναλυθεί το σύνολο των τροπισμών του πολιτικού λόγου. Ακόμη, εντοπίστηκαν και αναλύθηκαν οι παρεμβάσεις των πρωθυπουργών, των μελών της κυβέρνησης (αιρετών και μη) καθώς και των βουλευτών των κομμάτων που εξελέγησαν στη Βουλή στις εκλογές του Σεπτεμβρίου 2015 και του Ιουλίου 2019.

Η έρευνα στα πρακτικά της Βουλής διενεργήθηκε μέσω του ηλεκτρονικού αρχείου που είναι προσβάσιμο στον επίσημο ιστότοπο του ελληνικού κοινοβουλίου.⁵ Χρησιμοποιήθηκαν τα λήμματα ‘fake news’ και ‘ψευδείς ειδήσεις’ γιατί —όπως προαναφέρθηκε— στόχος της μελέτης είναι η πολιτική χρήση αυτών των διαδοσμένων και φορτισμένων όρων και όχι η ανάλυση των κατά τη γνώμη μας ορθότερων (παραποιημένες, ψευδεπίγραφες ή απομιμητικές) που χρησιμοποιούνται αρκετά σπανιότερα και συνήθως με διαφορετικό περιεχόμενο στον κοινοβουλευτικό λόγο.

Ευρήματα από τα Πρακτικά της Βουλής

Εντοπίστηκαν 212⁶ αναφορές σε ‘fake news’ και ‘ψευδείς ειδήσεις’ από το 2015 μέχρι το 2022. Σε 145 περιπτώσεις (68,4%) υπήρξε αναφορά σε ‘fake news’ (ή fake ειδήσεις κ.λπ.) ενώ στις υπόλοιπες 67 (31,6%) έγινε λόγος για ‘ψευδείς ειδήσεις’. Εξ αυτών οι 79 ή, αλλιώς, το 37% έγιναν κατά τη ΙΖ΄ Περίοδο, δηλαδή κατά τη διακυβέρνηση ΣΥΡΙΖΑ/Ανεξάρτητων Ελλήνων (2015-

5. Στη διεύθυνση <https://www.hellenicparliament.gr/el/>

6. Οι αναφορές που εντοπίστηκαν (N = 212) δεν αποτελούν το πλήρες σύνολο των σχετικών αναφορών που έγιναν στη Βουλή κατά τις εν λόγω κοινοβουλευτικές περιόδους, διότι η αναζήτηση στο συγκεκριμένο ηλεκτρονικό αρχείο διεξάγεται με λέξεις-κλειδιά που βασίζονται στα μεταδομένα του ιστότοπου.

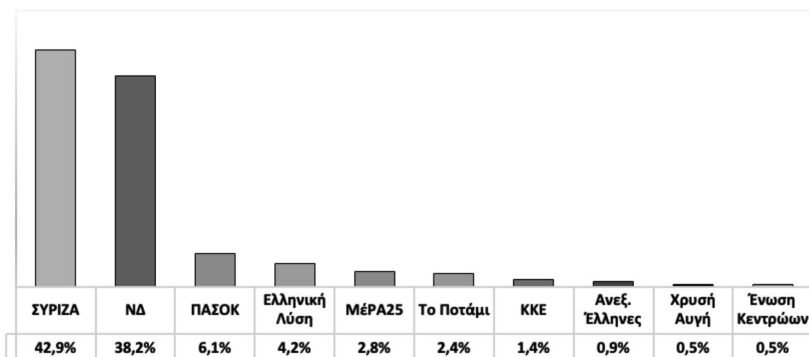
2019), ενώ οι υπόλοιπες 133 ή το 63% έγιναν τη ΙΗ΄ Περίοδο⁷ (2019-2022), δηλαδή κατά τη διακυβέρνηση της Νέας Δημοκρατίας. Θεωρούμε βάσιμη την υπόθεση ότι η διαφορά στον αριθμό των αναφορών μεταξύ των δύο περιόδων οφείλεται στο ότι ο όρος ‘fake news’ καθιερώθηκε στον δημόσιο και τον πολιτικό λόγο στην Ελλάδα από το 2017 και μετά.⁸

Όπως απεικονίζεται στο Διάγραμμα 1 το 42,9% των σχετικών αναφορών από το βήμα της Ολομέλειας της Βουλής έγινε από εκπροσώπους του ΣΥΡΙΖΑ, το 38,2% από εκείνους της ΝΔ και ακολούθησαν με 6,1% το Κίνημα Αλλαγής (μετονομάστηκε σε ΠΑΣΟΚ/Κίνημα Αλλαγής τον Μάιο του 2022), με 4,2% η Ελληνική Λύση, με 2,8% το ΜέΡΑ25, με 2,4% το Ποτάμι και με 1,4% το ΚΚΕ. Τα υπόλοιπα τρία κοινοβουλευτικά κόμματα που είχαν εκλεγεί στη Βουλή την περίοδο 2015-2019 (Ανεξάρτητοι Έλληνες, Χρυσή Αυγή και Ένωση Κεντρώων) εμφάνισαν ελάχιστες τέτοιες αναφορές με το σχετικό ποσοστό να είναι μικρότερο της μονάδας για καθένα από αυτά.

Πάντως, η διασπορά των αναφορών ανά κόμμα αντανακλά σε σημαντικό βαθμό τους συσχετισμούς εκλογικής και κοινοβουλευτικής δύναμης κατά τις μελετώμενες κοινοβουλευτικές περιόδους έχοντας, βέβαια, υπόψη ότι τα έξι από τα δέκα κόμματα του πίνακα εκπροσωπήθηκαν στη Βουλή μόνο σε μία από τις δύο κοινοβουλευτικές περιόδους (Ανεξάρτητοι Έλληνες, Ελληνική Λύση, Ένωση Κεντρώων, ΜέΡΑ25, το Ποτάμι, Χρυσή Αυγή). Εξαιρέση σε αυτή την εικόνα αποτελεί η περίπτωση του ΚΚΕ, όπου οι αναφορές είναι πολύ χαμηλότερες από τη θέση του στη σειρά των κομμάτων κατά κοινοβουλευτική δύναμη. Αυτό οφείλεται ενδεχομένως σε αντισυστημικά χαρακτηριστικά που του επιτρέπουν να εμπλέκεται λιγότερο από τα υπόλοιπα κόμματα σε εφ’ όλης της ύλης αντιπαραθέσεις.

7. Όπως έχει προαναφερθεί η έρευνα ολοκληρώθηκε στο τέλος του 2022 και προφανώς δεν περιλαμβάνει το υπόλοιπο της ΙΗ΄ κοινοβουλευτικής περιόδου μέχρι τη διάλυση της Βουλής στις 22 Απριλίου 2023.

8. Οι πρώτες αναφορές σε ‘fake news’ σύμφωνα με την αναζήτηση λέξεων-κλειδιών του ηλεκτρονικού αρχείου των πρακτικών της Ολομέλειας της Βουλής εντοπίζονται το 2017.

N=212

Διάγραμμα 1. Αναφορές σε ‘fake news’ και ‘ψευδείς ειδήσεις’ στην Ολομέλεια της Βουλής ανά κόμμα (2015-2022)

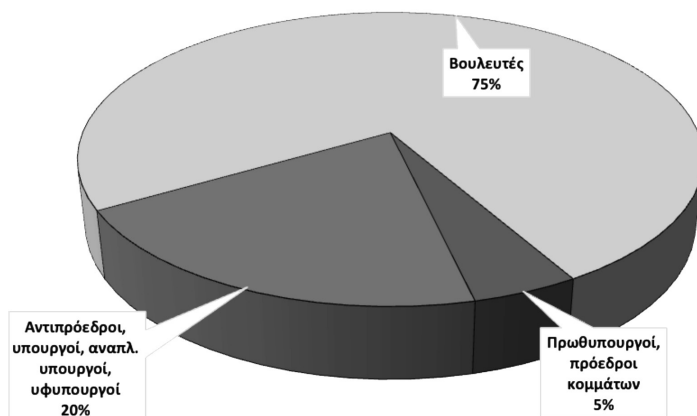
Επίσης, προκύπτει το συμπέρασμα ότι το θέμα των ‘fake news’ δεν αποτελεί προνομιακό πεδίο ή, αλλιώς, ‘ιδιοκτησιακό ζήτημα’ στον κομματικό ανταγωνισμό, τουλάχιστον όπως αυτός εκφράζεται στο ελληνικό κοινοβούλιο. Δεν φαίνεται, δηλαδή, να συνιστά ένα ζήτημα για το οποίο κάποιο κόμμα θεωρείται από τους ψηφοφόρους ‘καλύτερο’ ή ‘πιο αξιόπιστο’ για τον χειρισμό του, κάτι που συνδέεται συνήθως και με προσπάθειες διατήρησής ενός τέτοιου ζητήματος σε υψηλότερες θέσεις στην ημερήσια διάταξη της πολιτικής θεματολογίας.⁹ Αντίθετα, παρατηρείται σχετική ισορροπία στις αναφορές περί ‘fake news’ και ‘ψευδών ειδήσεων’ μεταξύ της ΝΔ και του ΣΥΡΙΖΑ, ενώ δεν λείπουν και οι αναφορές των εκπροσώπων των μικρότερων κομμάτων. Υπενθυμίζεται, πάντως, ότι οι δυνατότητες παρέμβασης στις συνεδριάσεις της Ολομέλειας της Βουλής είναι σαφώς περισσότερες για ομιλητές/ομιλήτριες από το εκάστοτε κυβερνών κόμμα, και κατά δεύτερο λόγο από την αξιωματική αντιπολίτευση, κάτι που σημαίνει ότι οι συγκρίσεις δεν είναι απολύτως ενδεικτικές του ενδιαφέροντος που μπορεί να είχαν για το συγκεκριμένο ζήτημα κόμματα με μικρότερη κοινοβουλευτική δύναμη.

9. Σχετικά με τη θεματική ιδιοκτησία [issue ownership] στον κομματικό ανταγωνισμό βλ. Stubager 2018 και Petrocik 1996.

Ως προς τη συχνότητα αναφορών σε σχέση με την ιδιότητα των ομιλητών/ομιλητριών (Διάγραμμα 2) διαπιστώθηκε ότι το 75% των ρητών αναφορών σε 'fake news' και 'ψευδείς ειδήσεις' έγιναν από βουλευτές (χωρίς υπουργική ιδιότητα ή θέση προέδρου του κόμματος), το 20,3% από αντιπροέδρους της κυβέρνησης, υπουργούς, αναπληρωτές υπουργούς και υφυπουργούς και το 4,7% από τους πρωθυπουργούς και τους υπόλοιπους προέδρους των κομμάτων που εκπροσωπήθηκαν στην Βουλή κατά τη ΙΖ' και τη ΙΗ' κοινοβουλευτική περίοδο. Το υψηλό ποσοστό των αναφορών από βουλευτές οφείλεται και στον πολύ μεγαλύτερο αριθμό τους. Ωστόσο, το γεγονός ότι μία στις τέσσερις αναφορές σε 'fake news' και 'ψευδείς ειδήσεις' έγινε από μέλος της κυβέρνησης δείχνει ότι το ζήτημα βρέθηκε σε αρκετές περιπτώσεις στον πυρήνα των πολιτικών αντιπαραθέσεων υψηλού ενδιαφέροντος. Περαιτέρω, το μερίδιο του 5% που αναλογεί στους επικεφαλής των κομμάτων επιβεβαιώνει ότι το ζήτημα διατρέχει την αντιπαράθεση και στο πιο υψηλό επίπεδο, με δεδομένο, μάλιστα, ότι οι πολιτικοί αρχηγοί παρεμβαίνουν πολύ σπανιότερα σε κοινοβουλευτικές συζητήσεις σε σχέση με τα μέλη της κυβέρνησης και τους κοινοβουλευτικούς εκπροσώπους ή άλλους βουλευτές.

Περαιτέρω, οι αναφορές σε 'fake news' και 'ψευδείς ειδήσεις' κατηγοριοποιήθηκαν θεματολογικά με βάση τις ίδιες τις περιγραφές των ομιλητών/ομιλητριών. Όπως απεικονίζεται στο Διάγραμμα 3, στο 39,2% των περιπτώσεων δεν υπήρξε διευκρίνιση ή αναφορά στο θέμα που προκάλεσε τη σχετική συζήτηση (καταγγελτική ή μη) στην Ολομέλεια. Σημειώνεται ότι η συντριπτική πλειονότητα των περιπτώσεων που ταξινομήθηκαν ως 'αόριστες/χωρίς διευκρίνιση' σχετιζόταν με γενικόλογες αναφορές για το θέμα, ενώ σε ελάχιστες περιπτώσεις χαρακτηρίζονταν συλλήβδην ως 'fake news' πολιτικές δηλώσεις ή ειδησεογραφικά δημοσιεύματα.

Οι αδιευκρίνιστες αναφορές αποκαλύπτουν, κατά την ανάλυσή μας, προπαγανδιστικές στοχεύσεις, καθώς ουσιαστικά επιχειρούν να συνδέσουν αντιπάλους με διάδοση ψευδών ειδήσεων χωρίς να παρέχονται, όμως, ειδικότερα στοιχεία για το θέμα που αφορά η συζήτηση. Χαρακτηριστική περίπτωση τέτοιων πρα-

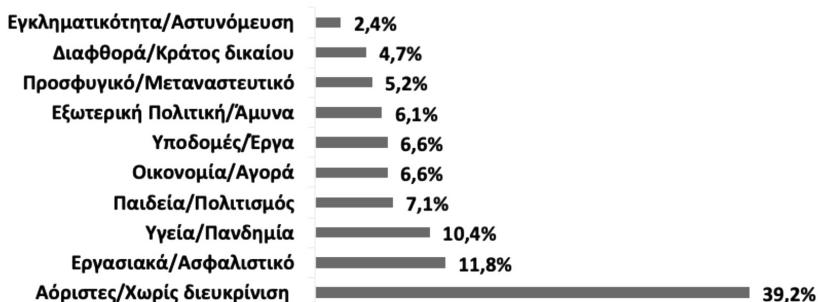

Διάγραμμα 2. Ιδιότητες ομιλητών/ομιλητριών με αναφορές σε 'fake news' και 'ψευδείς ειδήσεις' στην Ολομέλεια της Βουλής (2015-2022)

κτικόν είναι φράσεις του τύπου 'είσαστε η παράταξη των fake news' ή 'διασπείρετε fake news', που έχουν ως εμφανή στόχο να πλήξουν την αξιοπιστία του αντιπάλου.

Παράλληλα, στο πλαίσιο του πρώτου ερευνητικού ερωτήματος σχετικά με την εννοιολόγηση των 'fake news' και των ψευδών ειδήσεων στον κοινοβουλευτικό λόγο διερευνήσαμε εάν οι σχετικές αναφορές εστίαζαν πράγματι σε ειδήσεις ή εάν αφορούσαν πολιτικές δηλώσεις. Με απλά λόγια εξετάσαμε σε ποιο βαθμό οι ομιλητές/ομιλήτριες χρησιμοποιούσαν καταχρηστικά τις φράσεις 'fake news' ή 'ψευδείς ειδήσεις' για μη ειδησεογραφικό περιεχόμενο. Σημειώνεται ότι στις (ελάχιστες) περιπτώσεις όπου οι ομιλίες εστίαζαν σε πολιτικές δηλώσεις αναπαραγωγής καταγγελλόμενων 'fake news' ή 'ψευδών ειδήσεων', οι συγκεκριμένες αναφορές κωδικοποιήθηκαν ως χαρακτηρισμοί ειδήσεων.

Όπως διαπιστώθηκε, η μεγάλη πλειονότητα των σχετικών αναφορών στην Ολομέλεια της Βουλής, ήτοι το 57,1%, στόχευε σε πολιτικές δηλώσεις και κομματικούς ισχυρισμούς, ενώ το 42,9% σχετιζόταν πράγματι με ειδησεογραφικό περιεχόμενο (Διάγραμμα 4). Θεωρούμε ότι η καταχρηστική αυτή ορολογία αποτελεί έκφανση προπαγανδιστικού λόγου καθώς στόχος της είναι

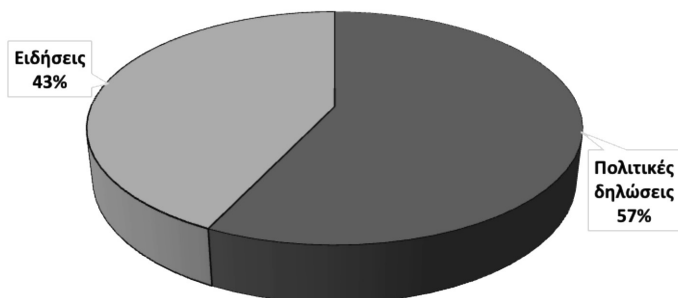

Διάγραμμα 3. Θεματολογία αναφορών σε ‘fake news’ και ‘ψευδείς ειδήσεις’ (2015-2022)

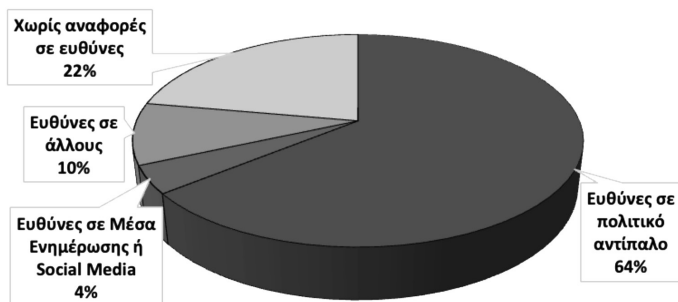
να συνδέσει πολιτικά πρόσωπα και κόμματα με διακίνηση ‘fake news’, με αφορμή τις δηλώσεις τους και μόνο. Σχηματικά θα λέγαμε ότι όλο και συχνότερα στον κοινοβουλευτικό λόγο η διαχρονική καταγγελία ‘λέτε ψέματα!’ συμπληρώνεται ή μετασχηματίζεται πλέον σε ‘λέτε fake news!’.

Σε επίπεδο προπαγανδιστικών τεχνικών η συγκεκριμένη πρακτική παραπέμπει στη λεγόμενη ‘μεταβίβαση/διασύνδεση’ [transfer] κατά την οποία ο προπαγανδιστής προσπαθεί να συνδέσει κάτι σεβαστό ή κατακριτέο με το αντικείμενο του στόχου του προκειμένου να το καταστήσει αποδεκτό ή απορριπτό (Jowett & O’Donnell 2015: 258). Ουσιαστικά πρόκειται για μια τεχνική ‘ψευδοδιασύνδεσης’ (Θεοδωρακόπουλος 2006: 122) την οποία περιέγραψε για πρώτη φορά το αμερικανικό Ινστιτούτο για την Ανάλυση της Προπαγάνδας (Institute for Propaganda Analysis 1937).

Στη συνέχεια διερευνήθηκε η απόδοση ευθυνών—στο πλαίσιο του κοινοβουλευτικού λόγου— για καταγγελλόμενες περιπτώσεις ‘fake news’ και ‘ψευδών ειδήσεων’ ή ευρύτερα για το φαινόμενο (Διάγραμμα 5). Στις περισσότερες περιπτώσεις και συγκεκριμένα στο 64% η ευθύνη για την διασπορά των ‘fake news’ αποδίδεται από τους ομιλητές και τις ομιλήτριες σε αντίπαλο κόμμα. Σε αυτή την κατηγορία περιλαμβάνονται εκπρόσωποι της ΝΔ, οι οποίοι καταλογίζουν ευθύνες στον ΣΥΡΙΖΑ ή σε κάποιο στέλεχος του, εκπρόσωποι του ΣΥΡΙΖΑ που δείχνουν ως υπαίτια τη ΝΔ,

Διάγραμμα 4. Χαρακτηρισμός πολιτικών δηλώσεων ή ειδήσεων ως 'fake news' και 'ψευδείς ειδήσεις' στην Ολομέλεια της Βουλής (2015-2022)

Διάγραμμα 5. Απόδοση ευθυνών για 'fake news' και 'ψευδείς ειδήσεις' στην Ολομέλεια της Βουλής (2015-2022)

στελέχη του ΠΑΣΟΚ/Κινήματος Αλλαγής τα οποία αποδίδουν ευθύνες και στα δύο προηγούμενα κόμματα ανάλογα με το ποιος έχει τη διακυβέρνηση κ.ο.κ. Παράλληλα, στο 22% των περιπτώσεων δεν τίθεται το ζήτημα των ευθυνών, στο 10% των περιπτώσεων καταλογίζεται η υπαιτιότητα σε τρίτους (πχ. 'στους συνδικαλιστές'), ενώ ευθύνες σε συγκεκριμένα Μέσα Ενημέρωσης, στο πεδίο των ΜΜΕ γενικότερα, ή στα μέσα κοινωνικής δικτύωσης αποδίδει μόλις το 4%.

Και από αυτό το εύρημα αναδεικνύονται πτυχές του προπαγανδιστικού λόγου, καθώς η μεγάλη πλειονότητα των παρεμβά-

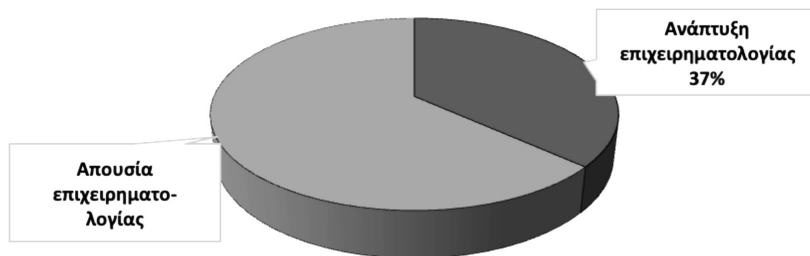
σεων (64%) έχει ως κύριο στόχο να πλήξει τον αντίπαλο με όχημα το ζήτημα της παραπληροφόρησης. Μάλιστα, το πολύ χαμηλό απόδοσης ευθύνης που αποδίδεται στα ίδια τα ΜΜΕ (4%) αποκαλύπτει ότι πράγματι η κύρια διακύβευση της αντιπαράθεσης δεν είναι αυτή καθαυτή η ενδεχόμενη παραπληροφόρηση μέσω της ειδησεογραφίας αλλά η αναζήτηση και υπόδειξη 'ενόχων' σε αντίπαλους πολιτικούς χώρους.

Τεκμηρίωση καταγγελιών και fact-checking

Στρεφόμενοι στην απάντηση του δεύτερου ερευνητικού ερωτήματος μελετήσαμε σε ποιον βαθμό και με ποιον τρόπο επιχείρησαν οι ομιλητές και οι ομιλήτριες στη Βουλή να τεκμηριώσουν τις καταγγελίες τους περί 'fake news' και 'ψευδών ειδήσεων'. Καταρχάς, διαπιστώθηκε ότι σε καμία περίπτωση οι σχετικές αναφορές δεν συνοδεύτηκαν από την επίκληση κάποιου δημοσιευμένου πορίσματος fact-checking σχετικά με την ακρίβεια πολιτικών δηλώσεων ή ειδησεογραφικών δημοσιευμάτων. Και αυτό παρά το γεγονός ότι στην Ελλάδα διεξάγονται και δημοσιεύονται σε τακτική βάση έλεγχοι διακρίβωσης από δημοσιογραφικούς οργανισμούς (AFP Ελληνικό Fact-Check), μη κερδοσκοπικές εταιρείες (Ελληνικά Hoaxes) καθώς και πανεπιστημιακούς φορείς με χρήση και αλγοριθμικών μεθόδων¹⁰ (Check4Facts). Η απουσία κάθε σχετικής αναφοράς σε τέτοιες διαδικασίες ελέγχου της εγκυρότητας των ειδήσεων και της ακρίβειας των πολιτικών δηλώσεων αποτελεί μία ακόμη έκφανση του προπαγανδιστικού χαρακτήρα των σχετικών καταγγελιών.

Πέραν του ζητήματος του fact-checking διερευνήθηκε το κατά πόσον οι αναφορές σε 'fake news' και 'ψευδείς ειδήσεις' συνοδεύονταν από επιχειρηματολογία για την τεκμηρίωση της καταγγελλόμενης παραποίησης (Διάγραμμα 6). Ακολουθώντας το μοντέλο του Toulmin (1958, 2003) νοούμε ως επιχειρηματολο-

10. Για μια παρουσίαση του πεδίου της διακρίβωσης ειδήσεων και στον ελληνικό χώρο βλ. Demertzis et al. 2022.

Διάγραμμα 6. Ανάπτυξη ή απουσία επιχειρηματολογίας σε αναφορές για ‘fake news’ και fact-checking στην Ολομέλεια της Βουλής (2015-2022)

για εν προκειμένω μια πολιτική αναφορά περί fake news η οποία είναι απαραίτητο να περιλαμβάνει τουλάχιστον έναν ισχυρισμό [claim], ορισμένα δεδομένα που τον υποστηρίζουν [data] και κάποιες εγγυήσεις [warrants], δηλαδή κανόνες ή πρακτικές αρχές που να δείχνουν με ποιο τρόπο τα παρουσιαζόμενα δεδομένα στηρίζουν τον συγκεκριμένο ισχυρισμό.

Από την εξέταση των πολιτικών ομιλιών προέκυψε ότι στο 63% των περιπτώσεων οι εκπρόσωποι των κομμάτων δεν επιχείρησαν να αναπτύξουν επιχειρηματολογία για την τεκμηρίωση των αναφορών ή των καταγγελιών τους. Αντίθετα, σε ποσοστό 37% καταβλήθηκε προσπάθεια απόδειξης των εν λόγω ισχυρισμών με μια σειρά από διατυπώσεις που καλύπτουν έστω και οριακά τις βασικές προϋποθέσεις μας, όπως επίκληση πηγών και στατιστικών δεδομένων, ανάδειξη λογικών ανακολουθιών ή διαστρεβλώσεων, παρουσίαση τεκμηρίων κ.λπ. Όπως προαναφέρθηκε, όμως, σε καμία περίπτωση δεν εμπλουτίστηκε η σχετική επιχειρηματολογία από ευρήματα ελέγχων fact-checking. Εκτιμούμε ότι το χαμηλό ποσοστό ανάπτυξης επιχειρηματολογίας σε συνδυασμό με την απουσία αναφορών στο fact-checking ανέδειξε περαιτέρω τον προπαγανδιστικό χαρακτήρα των εν λόγω τοποθετήσεων.

Συμπεράσματα - Συζήτηση

Η μελέτη του πολιτικού λόγου στη Βουλή σε δύο κοινοβουλευτικές περιόδους έδειξε ότι η συζήτηση περί ‘fake news’ και ‘ψευδών ειδήσεων’ αποτελεί σε σημαντικό βαθμό ένα πεδίο το οποίο τα πολιτικά κόμματα αντιλαμβάνονται ως κατάλληλο για την άρθρωση προπαγανδιστικών λόγων. Αυτό το συμπέρασμα βασίζεται στις ακόλουθες παρατηρήσεις:

Α) Η συζήτηση για την παραπληροφόρηση εντάσσεται στο πλαίσιο του πολιτικού ανταγωνισμού, όπου κυριαρχούν οι αναφορές των δύο μεγαλύτερων κομμάτων σε κοινοβουλευτική δύναμη.

Β) Οι σχετικές καταγγελίες είναι σε υψηλό βαθμό αόριστες και χωρίς συγκεκριμένο αντικείμενο.

Γ) Ακόμη και οι πολιτικές δηλώσεις καταγγέλλονται, καταχρηστικώς, ως ‘fake news’ και ‘ψευδείς ειδήσεις’. Μάλιστα, στον κοινοβουλευτικό λόγο η συγκεκριμένη εννοιολόγηση εμφανίζεται πολύ πιο διαδεδομένη σε σύγκριση με την ορθή.

Δ) Οι εκπρόσωποι των πολιτικών παρατάξεων αποδίδουν σε συντριπτικό βαθμό τις ευθύνες για την καταγγελλόμενη παραπληροφόρηση στους άμεσους κομματικούς αντιπάλους τους σε προφανή προσπάθεια να πλήξουν την αξιοπιστία τους.

Ε) Σε περιπτώσεις συγκεκριμένων καταγγελιών περί παραπληροφόρησης απουσιάζει κάθε αναφορά στον έλεγχο δηλώσεων και τη διακρίβωση ειδήσεων [fact-checking], ενώ οι περιπτώσεις όπου απουσιάζει κάθε επιχειρηματολογία αντιστοιχούν περίπου στα 2/3 των συνολικών αναφορών περί ‘fake news’ και ‘ψευδών ειδήσεων’.

Συνολικά, προκύπτει το συμπέρασμα ότι η συζήτηση για τις παραποιημένες ειδήσεις και τις ανακριβείς πολιτικές δηλώσεις στην Βουλή των Ελλήνων χρησιμοποιείται ως ‘πολιτικό όπλο’ (Tong et al. 2020) και προπαγανδιστική επικοινωνιακή στρατηγική (Poulakidakos et al. 2018). Επίσης, φαίνεται να λειτουργεί κατά κύριο λόγο ως ‘υπονομευτική προπαγάνδα’ [undermining propaganda]. Σύμφωνα με τον Stanley η υπονομευτική προπαγάνδα, σε αντίθεση με την ‘υποστηρικτική προπαγάνδα’

[supportive propaganda], διαβρώνει τα ιδεώδη τα οποία υποτίθεται ότι ενσαρκώνει (Stanley 2015: 52). Με άλλα λόγια, ενέχει μια αντινομία μεταξύ ιδεώδους και στόχου, καθώς αφενός επικαλείται ένα ιδεώδες για να αντλήσει υποστήριξη αλλά στην ουσία ‘υπηρετεί ένα στόχο που τείνει να υπονομεύει την πραγματοποίηση αυτού του ιδεώδους’ (στο ίδιο, 53). Στην περίπτωση της έρευνάς μας, οι κατά βάση αόριστες και συχνότατα ατεκμηρίωτες εκατέρωθεν καταγγελίες περί παραπληροφόρησης που εντοπίστηκαν στον κοινοβουλευτικό λόγο φαίνεται να λειτουργούν προς την αντίθετη κατεύθυνση αυξάνοντας τον επικοινωνιακό θόρυβο και την έλλειψη εμπιστοσύνης προς την πολιτική και τα Μέσα Μαζικής Ενημέρωσης.

Εκτιμούμε ότι η αναντιστοιχία μεταξύ ιδεώδους και στόχου εξηγεί σε κάποιον βαθμό και την τάση υποκατάστασης των αρνητικών αναφορών στην προπαγάνδα με μορφές περί ‘fake news’ και ‘ψευδών ειδήσεων’. Ειδικότερα, θεωρούμε ότι η όλη συζήτηση για τις παραποιημένες ειδήσεις ενέχει στον πυρήνα της το ιδεώδες της διακρίβωσης της αλήθειας, κάτι που καθιστά και τον όρο ‘fake news’ τόσο δημοφιλή στον δημόσιο λόγο. Κάθε αναφορά, δηλαδή, σε fake news δίνει έμμεσα το μήνυμα ότι οι καταγγελλόμενοι ισχυρισμοί (ειδησεογραφικοί και μη) έχουν αποδειχθεί ψευδείς ανεξάρτητα αν στη συνέχεια παρουσιάζονται στοιχεία που να τεκμηριώνουν αυτή τη θέση.

Πέραν τούτου, η προϊούσα μετάβαση από τις κομματικές αλληλοκατηγορίες περί προπαγάνδας στον όρο-μομφή ‘fake news’ συμπίπτει χρονικά με την ανάδυση των καθεστώτων της μετααλήθειας (Harsin 2015). Σε αυτή τη δημόσια συνθήκη, όπου η επιστήμη παύει να αποτελεί τη μοναδική νομιμοποιημένη γνώση (Waisbord 2018: 1869), ο ‘στόχος της πολιτικής προπαγάνδας δεν είναι πείσεις κάποιον ότι έχεις δίκιο αλλά να του δείξεις ότι διαθέτεις εξουσία επί της ίδιας της αλήθειας’ (MacIntyre 2018: 113).

Επιστρέφοντας, τελικά, στην τυπολογία των Egelhofer & Lecheler, που παρουσιάσαμε στην εισαγωγή της ανά χείρας μελέτης, διατυπώνουμε τη θέση ότι οι διαδικασίες διακρίβωσης ειδήσεων δεν θα πρέπει να αξιοποιούνται μόνο σε μελέτες των παραποιημένων ειδήσεων ως είδος αλλά οφείλουν να ενσωματώνο-

νται όλο και περισσότερο στην έρευνα για την αφοριστική, καταγγελτική χρήση και ουσιωδώς προπαγανδιστική χρήση των ‘fake news’. Περαιτέρω, εκτιμούμε ότι η προβολή, αξιολόγηση και στήριξη διαφανών εγχειρημάτων ελέγχου ειδήσεων και διακρίβωσης πολιτικών δηλώσεων μπορεί να συμβάλει και στην αναβάθμιση του κοινοβουλευτικού λόγου.

Πιστεύουμε, επίσης, ότι η περαιτέρω μελέτη της σχέσης της προπαγάνδας με τον λόγο περί fake news θα επιτρέψει να διερευνηθούν ζητήματα που αφορούν τα αποτελέσματα του προπαγανδιστικού, και επομένως πραξολογικού, λόγου περί fake news. Να καταγραφεί, δηλαδή, πόσο συχνά αλλά και με ποιες επιπτώσεις για τη δημοκρατία τα άτομα και οι πολιτικοί οργανισμοί τείνουν να απορρίπτουν ως παραποιημένες ή ψευδεπίγραφες ειδήσεις και ισχυρισμούς που ενδεχομένως περιγράφουν με ακρίβεια την πραγματικότητα.

Βιβλιογραφικές αναφορές

- Αγγελετόπουλος, Γ. (2020). *Πειθώ και προπαγάνδα*. Αθήνα: Παπαδόπουλος.
- Allcott, H., Gentzkow, M., & Yu, C. (2019). ‘Trends in the diffusion of misinformation on social media’, *Research & Politics*, 6(2).
- Allen, J., Howland, B., Mobius, M., Rothschild, D., & Watts, D. J. (2020). ‘Evaluating the fake news problem at the scale of the information ecosystem’, *Science Advances* 6(14): 1–6.
- Axt, J. R., Landau, M. J., & Kay, A. C. (2020). ‘The psychological appeal of fake-news attributions’, *Psychological Science*, 31(7): 848–857.
- Babbie, E. (2018). *Εισαγωγή στην κοινωνική έρευνα*, 2η έκδοση. Αθήνα: Κριτική.
- BBC (2012). ‘The (almost) complete history of “fake news”’, 22.01.2018. <https://www.bbc.com/news/blogs-trending-42724320> [Πρόσβαση 01.08.2023].
- Bernays, E. L. (2015 [1928]). *Προπαγάνδα*. Αθήνα: Νεφέλη.
- Blakey, E. (2020). ‘Fake News’, στο Borchard, G. A. (επιμ.), *The SAGE Encyclopedia of Journalism*. Thousand Oaks: Sage.

- Chernobrov, D., & Briant, E. L. (2022). 'Competing propagandas: How the United States and Russia represent mutual propaganda activities', *Politics*, 42(3): 393-409.
- Coady, D. (2019). 'The Trouble With "Fake News"', *Social Epistemology Review and Reply Collective* 8(10): 40-52.
- Demertzis, N., Poulakidakos, S. & Tsekeris, C. (2022). 'Public Communication Disruption and Information Society', *GPSG Working Paper* #36.
- Egelhofer, J. L. & Lecheler, S. (2019) 'Fake news as a two-dimensional phenomenon: a framework and research agenda', *Annals of the International Communication Association*, 43(2): 97-116.
- Egelhofer, J.L., Boyer, M., Lecheler, S. & Aldering, L. (2022). 'Populist attitudes and politicians' disinformation accusations: effects on perceptions of media and politicians', *Journal of Communication*, 72(6): 619-632.
- Farhall, K., Carson, A., Wright, S., Gibbons, A., & Lukamto, W. (2019). 'Political elites' use of fake news discourse across communications platforms', *International Journal of Communication*, 13: 4353-4375.
- Farkas, J. & Schou, J. (2018). 'Fake News as a floating signifier: Hegemony, Antagonism and the Politics of Falsehood', *Javnost-The Public*, 25(3): 298-314.
- Graves, L. & Amazeen, M. A. (2019). 'Fact-Checking as Idea and Practice in Journalism', στο J. Nussbaum (επιμ.), *Oxford Research Encyclopedia of Communication*. Oxford: Oxford University Press.
- Hameleers, M., & Minihold, S. (2022). 'Constructing discourses on (un)truthfulness: Attributions of reality, misinformation, and disinformation by politicians in a comparative social media setting', *Communication Research*, 49(8): 1176-1199.
- Harsin, J. (2015). 'Regimes of posttruth, postpolitics, and attention economies', *Communication, Culture & Critique*, 8(2): 327-333.
- Howard, P. N., Ganesh, B., Liotsiou, D., Kelly, J. & François, C. (2019). 'The IRA, Social Media and Political Polarization in the United States, 2012-2018', *Computational Propaganda Research Project*. <https://digitalcommons.unl.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1004&context=senatedocs>
- Θεοδωρακόπουλος, Π. Χ. (2006). *Προπαγάνδα η Ένδοξη*. Αθήνα: Σιδέρης.

- Institute for Propaganda Analysis (1937). 'How to detect propaganda', *Propaganda Analysis*, 1(2): 5-8.
- Jeanneney, J-N. (1999). *Η ιστορία των Μέσων Μαζικής Ενημέρωσης: Από την εμφάνισή τους ως τις μέρες μας*. Αθήνα: Παπαδήμα.
- Jowett, G. S. & O' Donnell, V. O. (2015). *Propaganda & Persuasion* (6th ed). London: Sage.
- Katz, R. (2020). 'Introduction', στο K. Dalkir & R. Katz (eds), *Navigating fake news, alternative facts, and misinformation in a post-truth world*. Hershey: IGI Global.
- Κυριαζή, Ν. (2005). *Η κοινωνιολογική έρευνα: Κριτική επισκόπηση των μεθόδων και των τεχνικών*. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.
- Laclau, E. (1997). *Για την επανάσταση της εποχής μας*. Αθήνα: Νήσος.
- McIntyre, L. (2018). *Post-Truth*. Cambridge: MIT Press.
- Neudert, L. M., Howard, P. & Kollanyi, B. (2019). 'Sourcing and Automation of Political News and Information during Three European Elections', *Social Media+ Society* 5(3): 1-13.
- Nieminen, S., & Rapeli, L. (2019). 'Fighting Misperceptions and Doubting Journalists' Objectivity: A Review of Fact-checking Literature', *Political Studies Review*, 17(3), 296-309.
- Petrocik, J. R. (1996). 'Issue ownership in presidential elections, with a 1980 case study', *American Journal of Political Science*, 40(3): 825-850.
- Πλειός, Γ. (2001). *Ο Λόγος της εικόνας: Ιδεολογία και πολιτική*. Αθήνα: Παπαζήση.
- Πλειός, Γ. (2021). *Παραποιημένες Ειδήσεις (Fake News): Ο μετασχηματισμός της προπαγάνδας στην κοινωνία της ενημέρωσης*. Αθήνα: Gutenberg.
- Πουλακιδάκος, Σ. (2013). *Προπαγάνδα και δημόσιος λόγος: Η παρουσίαση του μνημονίου από τα ελληνικά ΜΜΕ*. Αθήνα: Da Vinci.
- Poulakidakos, S., Veneti A. & Fangonikolopoulos, C. (2018), 'Post-truth, propaganda and the transformation of the spiral of silence', *International Journal of Media & Cultural Politics*, 14(3): 367-82.
- Reuters (2016). 'Clinton calls 'fake news' a threat to U.S. democracy', 09.12.2016. <https://www.reuters.com/article/us-usa-clinton-fake-news-idUSKBN13X2R6> [Πρόσβαση 01.08.2023].
- Riebling, J. R., & Wense, I. von der. (2019). 'Framing the mass media: Exploring "fake news" as a frame embedded in political discourse', *Journal of Alternative and Community Media*, 4(1): 57-76.

- Robertson, E. (2020). 'Atrocity Propaganda in Australia and Great Britain during the First World War', στο Baines, P., O'Shaughnessy, N., & Snow, N. (eds) *The SAGE Handbook of propaganda*. London: Sage.
- Robson, C. (2010). *Η έρευνα του πραγματικού κόσμου: Ένα μέσον για κοινωνικούς επιστήμονες και επαγγελματίες ερευνητές*. Αθήνα: Gutenberg.
- Rosen, C. (2022). 'All the times Donald Trump has called the media "fake news" on Twitter', 04.08.2022. <https://ew.com/tv/2017/06/27/donald-trump-fake-news-twitter/> [Πρόσβαση 01.08.2023].
- Stanley, J. (2015). *How propaganda works*. Princeton: Princeton University Press.
- Schudson, M. (2019). 'Belgium Invades Germany: Can Facts Survive Politics?', στο J. E. Katz & K. K. Mays, (επιμ.), *Mays Journalism and Truth in an Age of Social Media*. Oxford: Oxford University Press.
- Sproule, J. M. (1997). *Propaganda and Democracy: The American Experience of Media and Mass Persuasion*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Stubager, R. (2018). 'What is Issue Ownership and How Should We Measure It?', *Political Behavior*, 40(2): 345-370.
- Tong, C., Gill, H., Li, J., Valenzuela, S. & Rojas, H. (2020). "'Fake News Is Anything They Say!": Conceptualization and Weaponization of Fake News among the American Public', *Mass Communication and Society*, 23(5): 755-778.
- Taylor, P. M. (2003). *Munitions of the mind: A history of propaganda from the ancient world to the present day*, 3η έκδοση. Manchester: Manchester University Press.
- Toulmin, S. E. (1958). *The uses of argument*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Toulmin, S. E. (2003). *The uses of argument (αναθεωρημένη έκδοση)*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Vamanu, I. (2019). 'Fake news and propaganda: A critical discourse research perspective', *Open Information Science*, 3(1): 197-208.
- Wagner, M. C., & Boczkowski, P. J., (2019). 'The Reception of Fake News: The Interpretations and Practices That Shape the Consumption of Perceived Misinformation', *Digital Journalism*, 7(7): 870-885.

- Walter, N., & Murphy, S. T. (2018). 'How to unring the bell: A meta-analytic approach to correction of misinformation', *Communication Monographs*, 85(3): 423-441.
- Walter, N., Cohen, J., Holbert, R. L. & Morag, Y. (2020). 'Fact-Checking: A Meta-Analysis of What Works and for Whom', *Political Communication*, 37(3): 350-375.
- Walton, D. (1998). *Ad hominem arguments*. Tuscaloosa: The University of Alabama Press.
- Waisbord, S. (2018). 'Truth is What Happens to News', *Journalism Studies*, 19(13): 1866-1878.
- Weber, R. P. (1990). *Basic content analysis*, 2η έκδοση. London: Sage.
- Wu, Y., Ngai, E.W., Wu, P., & Wu, C. (2022). 'Fake news on the internet: a literature review, synthesis and directions for future research', *Internet Research* 32(4): 1662-1699.

ABSTRACT

Mihalis Hatzikontantinou

Fakenews, fact-checking and propaganda in parliamentary discourse

Political fact-checking is utilized in the public debate and academic research in pursuance of tackling false content. However, it seems that such processes are neglected in terms of their potential to demonstrate the blanket, accusatory and essentially propagandistic use of the term 'fake news' in political discourse. On this basis we studied fake news accusations made in plenary sessions of the Hellenic Parliament in order to establish if they are verified through fact-checking or if they are accompanied, at least, through argumentations which demonstrate the alleged misinformation. Empirical research showed that the vast majority of relevant parliamentary accusations are completely separated from the logical requirement of their explicit and substantiated verification. We conclude therefore that such accusations operate in party competition as propagandistic discourses.